

TOEF JAEGER

KONING EENOOG

EEN MIGRANTENVERHAAL

LEVEN EN WERK VAN HENK VAN WOERDEN

Uitgeverij Atlas Contact
Amsterdam/Antwerpen

Voetjie vir voetjie

*Voetjie vir voetjie word mens immigrant...
Toevallig uit, toevallig tuis, gestrand
op hierdie teennatuurlike terras
sonder om ooit onloënbaar aan te land.*

Elisabeth Eybers (*Kruis of munt*, 1973)

INHOUD

PROLOOG	11
De koffer van oma Scheepstra	15
1 • NAAR ZUID-AFRIKA	
De zorgen van Jopie	21
Land van zonneshijn en toekomst	32
Blank in Zuid-Afrika	40
Gezinsleven en school	45
Het moederloze gezin	53
Oma Scheepstra als opvoeder	59
De missie en de padvinderij	63
Lorna	67
Waarom naar Zuid-Afrika?	73
Dolende vader	86
De ontdekking van de kunst	90

Beste vriend	95
Tentoonstellingen	103

2 • TERUG NAAR NEDERLAND

Ontworteling	113
Emigreren	120
Reis naar de oorsprong van de beschaving	129
Terug naar Nederland	137
Margot	145
Opnieuw Kreta	151
Officieel Nederlands kunstenaar	156
Terug naar de jeugd	179

3 • SOUTPIEL

Beeld van Afrika	187
<i>Moenie kyk nie</i>	194
<i>Tikoës</i>	210
<i>Een mond vol glas</i>	223
Ingrid Jonker	241
<i>Ultramarijn</i>	250

OVERZICHT TENTOONSTELLINGEN	271
GEBRUIKTE LITERATUUR	275
VERANTWOORDING	285
NOTEN	287
REGISTER	311

PROLOOG

Op 19 januari 1957 stapt een negenjarig jongetje op de ss Waterman, leren tas in de hand, mutsje over de oren, sjaal om de nek, glazen oog in de kas.¹ Het al langer aangekondigde vertrek naar de Kaap vanaf Loods J aan de Sumatrakade in Amsterdam is een feit. Het jongetje, Henk, past goed op zijn broertje Hans en zusje Anneke, zodat zijn moeder haar aandacht kan richten op baby Carl. Het is druk en iedereen is zenuwachtig voor het vertrek. De voorbereidingen zijn voortreffelijk geweest. Maandenlang heeft moeder Jopie huisraad en kleren aangeschaft, gemaakt en vermaakt – van zomeronderbroeken tot overhemden voor vader Joop van Woerden – of zelf gebreid, zoals de hemden van jaegerwol. Ondertussen moeten ook de matrassen en kinderbedden naar Zuid-Afrika overgeheveld worden.² De hele inboedel uit de eigen woning aan de Kapteynstraat in Leiden is verpakt in speciaal daarvoor gemaakte kisten. Zo ook grootmoeders ‘halsstarrige Groningse stoelen en een stijfgerugde bank, met een staande lamp uit Paterswolde waarvan het gekrulde sierijzer onbegrijpelijk blijft’.³ Kaapstad moet een nieuw begin worden, maar met vertrouwde spullen.

Het is het begin van een gewoon emigratieverhaal – op het glazen oog na. Net als Henk van Woerden vertrekken halverwege de jaren veertig en vijftig veel gezinnen naar West, Oost of Zuid. Emigratie is een voor de hand liggende oplossing voor problemen. De Nederlandse overheid hield er in die jaren een actieve emigratiepolitiek op na. Zuid-Afrika is voor Nederlanders niet de populairste bestemming, maar beslist de moeite van het overwegen waard.

12

‘Dit is Zuid-Afrika, het tweede vaderland van Engelsen, Nederlanders, Duitsers en andere immigranten, die in deze uithoek van het Zwarte Werelddeel een nieuw bestaan opgebouwd hebben,’ schrijft inleidster Margaret Lessing in een fotoboek over Zuid-Afrika uit 1956.⁴ Het boek staat voor een belangrijk deel in het teken van de erfenis van de Nederlanders, die uiteraard begint met Van Riebeecks kasteel, de Hollands-Kaapse huizen tot en met de volksdansen die een eerbetoon zijn aan de Voortrekkers, de groep blanke Zuid-Afrikaanse Boeren die in de negentiende eeuw op de vlucht sloegen voor de Britten om zich landinwaarts te vestigen.

In een artikel dat Henk van Woerden in 1996 schrijft, vat hij de emigratie naar Zuid-Afrika kort samen: ‘In de periode tot 1976 vestigden zich 50 000 Nederlanders in de republiek, maar de grootste verhuizing vond vlak na de bevrijding plaats (in een steekproef uit 1955 geeft negen procent van de ondervraagden als reden voor vertrek naar Zuid-Afrika overigens het “foute” oorlogsverleden aan).’⁵ In 1957 gingen 1224 Nederlanders naar Zuid-Afrika, tegenover maar liefst 11 724 emigranten naar Canada en 9074 naar de Verenigde Staten.⁶ De meesten lieten het vaderland achter zich vanwege een somber toekomstperspectief. Soms werd dat pessimisme ingegeven door eco-

nomische omstandigheden. In het buitenland hoopten ze een baan te vinden of ruimte voor een boerenbedrijf. Anderen vertrokken uit angst voor een derde wereldoorlog, een vrees die in 1948 al was verwoord door premier Willem Drees toen hij zich afvroeg of er nu een nieuwe wereldoorlog aankwam door de steeds verder verslechterende relatie tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

Wanneer in 1952 beelden vrijkomen van proeven met de waterstofbom, zit de schrik er helemaal in. Een jaar later houdt de NAVO realistische oefeningen: Duitsland wordt twee dagen lang met 355 denkbeeldige nucleaire bommen bestookt. Ondertussen krijgen journalisten te zien wat dat betekent en horen ze hoe er bij een dergelijke oorlog miljoenen doden tegelijk zullen vallen.⁷

Dat Margaret Lessing Zuid-Afrika presenteert als een tweede vaderland, hangt samen met het idee van 'verkleefd' zijn met Afrikaners, dat tijdens de Boerenoorlog is ontstaan en tot ver na de Tweede Wereldoorlog nog leefde. Afrikaners zijn stamverwanten die zo goed als dezelfde taal spreken.⁸ Anthonie Donker had het in zijn kritische reisverslag *De bliksem speelt om de doringboom* (1949) in iets andere bewoordingen, maar op een vergelijkbare manier verklaard: 'Wat is het dat zovelen erheen [Zuid-Afrika] trekt, dat de immigratie zo begeerlijk maakt? Niet alleen de drukkende zorgen van het Europese bestaan, de strijd erom, de moeilijkheden van de voedselvoorziening, de rantsoenering op haast elk gebied, de dichtbevolktheid, de politieke dreiging veroorzaken den trek naar dit ruime land. Ook, omgekeerd, natuurlijk de grote verwachtingen die men ervan koestert, een heerlijk klimaat, de minerale schatten, goud en diamant, mogelijkheden van zo niet rijk worden als in vroeger jaren dan toch van beter vooruitkomen dan in

Europa, met hard werken overigens, en niet opzien tegen de grote moeilijkheden van het begin, met name de worsteling met den woningnood ook hier.⁹

14 De familie Van Woerden vormt dus in die tijd geen uitzondering; er zijn er al veel die die kant op zijn getrokken. Wat de persoonlijke redenen voor het vertrek zijn, weet de jonge Henk niet. Zijn vader heeft motieven genoeg om Nederland te verlaten, maar houdt zijn kinderen in het ongewisse. Het lijkt allemaal één groot avontuur. Henk stelt weinig vragen, maar baseert zijn verwachtingen – zoals zijn moeder opmerkt in een brief aan oma Scheepstra – op wat hij leest in avonturenboeken over ontdekkingsreizigers en dappere mannen in verre oorden. Zelf omschrijft hij zijn houding in *Een mond vol glas* als ‘gelaten’.¹⁰

Wanneer hij wel vragen gesteld zou hebben, zou hij geen antwoord hebben gekregen: Joop presenteert de Kaap aan iedereen in zijn omgeving als een nieuwe uitdaging, een zorgeloos leven zonder financiële perikelen omdat hij daar altijd een baan zal hebben. Dat er nog andere, pijnlijker redenen zijn, daar komt Henk pas ruim veertig jaar later achter. Als jongen vindt hij de reis spannend, maar dat die zo onomkeerbaar en bepalend voor de rest van zijn leven zal zijn, beseft hij op dat moment nog niet.

Eenmaal in de Kaap valt het avontuur tegen. Hij voelt zich een buitenstaander. Al snel is hij een Hollander die het als zoveel emigranten moet stellen met een beeld van zijn vaderland dat hetzelfde blijft als het Nederland zoals dat eruitzag toen ze vertrokken. Wanneer hij tien jaar later terugkeert, is hij opnieuw een buitenstaander. Het is zaak om zichzelf opnieuw uit te vinden, zoals zoveel migranten moeten doen. Henk doet dat via de kunsten.

Het buitenstaanderschap vormt vanaf het begin een rode draad in zijn oeuvre, zowel in de schilderkunst als in zijn literaire werk.

DE KOFFER VAN OMA SCHEEPSTRA

Henk is in Zuid-Afrika van alles kwijtgeraakt: zijn moeder, geborgenheid en het gevoel van een thuis. Het verlies van die drie komt duidelijk terug in zijn literaire werk, maar ook – zij het minder nadrukkelijk – in zijn beeldende kunst en fotografie. Wat hij onderzocht was, zoals hij het zelf noemde, het ‘dilemma van de migrant’ en de daaraan gekoppelde vraag wat thuis eigenlijk is. In zijn literaire werk doet hij dat vanuit het perspectief van een tiener (*Moenie kyk nie*), de teruggekeerde migrant (*Ti-koes*), de moordenaar op de Zuid-Afrikaanse apartheids-architect Hendrik Verwoerd (*Een mond vol glas*) en een Griekse muzikant (*Ultramarijn*). Vanaf het moment dat hij op zijn negentiende Zuid-Afrika verlaat, blijft het vinden van een thuis via het verleden een obsessie.

15

Heen, terug, nergens thuis: het is een universeel thema. Belangrijk is dat Henks verwerking hiervan in zijn literaire werk ook een uniek beeld geeft van de verhouding tussen Nederland en Zuid-Afrika. De meeste verhalen van Nederlandse schrijvers die voor *Moenie kyk nie* geschreven werden, zijn óf geschreven vanuit het buitenstaandersperspectief óf uit sympathie en identificatie met de onderdrukte zwarte bevolking. Anders dan *Moenie kyk nie* getuigen deze boeken vaak van een politiek bewustzijn, iets waar het Henk, zeker in zijn debuut, niet om te doen is. Bij hem zijn stellingname, heldendom en plaatsvervangend leed ingeruild voor het verhaal van een arm blank gezin en daarmee een voor die tijd nieuwe